

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали

том шести

БЪЛГАРИЯ И ПОХОДИТЕ НА “ЗЛАТНАТА ОРДА” СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ XIII–XIV В.

(С оглед на политическите събития в Северното Черноморие
и Българския Североизток)

Пламен Павлов

Татарската (монголската) експанзия в Източна Европа и Предния Изток през тридесетте – петдесетте години на XIII в., довела до създаването на “Златната Орда” в южноруските степи и т. нар. “империя на Илхановете” в Иран, поставя България и Византия в качествено нова геополитическа ситуация¹. Големият поход на Бату в Източна и Централна Европа (1237–1243 г.) в завършващата си фаза засяга пряко основни, жизненоважни центрове на българската държава – столицата Търново, Преслав, Шумен, Дръстър, дунавската Килия и др., а правителството на малолетния Калиман I Асен (1241–1246 г.) е принудено да посме тежка политическа и данъчна зависимост от новата степна “империя”². Както съобщава Гийом Рубрук, трибутът е включвал не само пари, но и натурални доставки, вкл. на такава стратегическа суровина като желязото³. Никейската империя “в изгнание”, основната приемничка на Византия в периода 1204 – 1261 г., единствена от големите политически сили в Балкано-Анатолийския регион остава незасегната пряко от установяващата се по онова време татарска хегемония. Нещо повече, нейните най-силни противници на Балканите (България) и в Мала Азия (Иконийският или “Румски” селджукски султанат) изпадат в тежка политическа криза, попадайки в обсега на татарската военнополитическа активност⁴. България е принудена да отслаби натиска си на юг и да премине почти напълно към отбрана, с което възможностите за никейското утвърждаване северно

от Проливите се стабилизират и поемат възходяща насока. Наред с ред други причини фактичното отпадане на България от борбата за “византийското наследство” улеснява отвоюването на Константинопол и възобновяването на “легитимната Византия” през 1261 г. Иконийският султанат е засегнат още по-сериозно от татарската хегемония, особено след създаването на “империята” на Хулагу (1258–1265 г.) в Иран. Още от 1243 г., след похода на Байджунойон, селджукската държава губи пълната си независимост, а по-късно и източните си провинции, които попадат под директна татарска власт⁵. Така Никея е освободена от реални военни ангажименти на изток и получава благоприятни възможности за широко разгръщане на своята териториална експанзия на Балканите. Така стоят нещата от гледна точка на международните отношения през втората половина на XIII в. В дългосрочна перспектива обаче татарската хегемония в Средна Азия и Иран има негативни проекции за съдбата на Византия, България и Югоизточна Европа като цяло. Тя предизвиква миграцията на големи тюркски маси към Мала Азия, които окончателно дестабилизира султаната и ускоряват създаването на т. нар. бейлици. Един от тях, този на османците, през следващите две столетия акумулира енергията на тюркско-мюсюлманските сили в Мала Азия и унищожава християнската държавност на Балканите, на първо място България и Византия.

Ако направиме този общ преглед, то е поради частичното, понякога дори пълното, подценяване на татарския фактор в историята на България и Византия. Що се отнася до втората половина на XIII и началните десетилетия на XIV в., българо-византийските отношения несъмнено са повлияни в значителна степен от политическото състояние и агресивните действия най-вече на “Златната Орда”. Само в отделни случаи политиката на отдалечения от Балканите Хулагуидски Иран влияе косвено на българо-византийските връзки. В общи линии същото важи и за мамлюкски Египет, стратегическият съюзник на “Ордата” срещу иранските татари. Редица обстоятелства показват, че управляващите среди в България и Византия са отделяли особено внимание на отношенията с татарите, опитвайки се да извлекат определени изгоди от връзките си с хановите на “Ордата” както при конфликтите помежду им, така и с други държави (Сърбия, Унгария и др.)⁶.

Политическите центрове на “Златната Орда” остават далече от Балканите, а столиците Сарай-Бату и Сарай-Берке са разположени на долното течение на Волга⁷. Именно в този ареал е и основната маса от номадско население, сред което значително място заемат татаризиращите се кумани, както и нови сродни с тях кыпчакски племена, мигрирали заедно със самите монголи. Стопанството, военната организация и политическата мисъл в “Златната Орда” остават традиционно номадски в продължение на почти целия

интересуващ ни период⁸. За щастие, Балканите се намират в по-далечната периферия на влияние и политически интереси на степната империя, заета в далеч по-значима степен с близките си съседи – руските княжества, Крим, Кавказ, Средна Азия. Нейната активност от екзополитарен тип (системен грабеж на чужди територии, отвлечане на плячка и роби, пряко данъчно облагане на зависимото население, включващо неговото преброяване, воденето му на специален отчет от ханската администрация и т. н.) засяга предимно тези близки съседи. Класически пример са руските земи, където татарската намеса, често груба и тиранична, е несравнимо по-силна, отколкото в България. Дори и при апогея на татарската хегемония във времето на Ногай (неговите действия спрямо България са обусловени и от изменената геополитическа ситуация) няма никакви сведения за репресивни институции от рода на баскаките и даругите в руските земи, още по-малко за принудителни посещения на българските царе в ханската резиденция – практика, характерна за отношението към руските князе, при която насилията, униженията и физическото унищожаване съвсем не са рядкост⁹. Достатъчно е да припомним само онези от тях, които са канонизирани като мъченици за християнската вяра. Зависимостта на България към “Ордата” е останала, както изглежда, винаги в рамките на “официалния тон” между една “де юре” суверенна държава и една “велика сила”. Макар и инцидентно, съществуват опити за съпоставка на положението на руските князе и българските царе с оглед на ординската политика. Такива опити, разбира се, заслужават положителна оценка, тъй като формулирането и разглеждането на подобен проблем има своя научен смисъл. Направените заключения обаче (например относно смъртта на цар Георги II Тертер през 1322 или началото на 1323 г.), поне на базата на известните ни факти, не звучат убедително¹⁰. Дори Ногай, независимо от проникването му в най-северната част на Добруджа за сметка на България, не проявява по-сериозни завоевателни интереси на юг, тъй като негов приоритет, ясно забележим и при наследника му, хан Чака (1299–1300 г.), е обособяването на самостоятелна “Орда” и дори завземането на върховната власт в цялата татарска империя. В този контекст Ногай е ангажиран много повече с южноруските княжества, Крим, отчасти с Унгария, отколкото с тотален контрол над балканските държави¹¹.

Казаното по-горе, както и ред други обстоятелства (упадъкът на Византия, особено на столицата ѝ, промените в глобалната обстановка и т. н.), обуславят пасивното отношение на татарските владетели към Константинопол – мечтата на почти всички “варвари” през средновековието. Татарските нападения във византийска Тракия все пак са достатъчно много, особено през двадесетте-тридесетте години на XIV в., но само при един неосъществен

проект се съдържа закана, и то, както изглежда като емоционален изблик, за завладяването на византийската "световна столица". Татарските военни походи срещу Византия обаче винаги, най-малкото понеже са се извършвали през българската държавна територия, са засягали интересите на страната. Владетелите в Търново, а по-късно и онези във Видин и Добруджа, са се стремили да извличат едни или други изгоди от тях, да разстроят косвено стабилността на своите съседи и противници, най-малкото да ограничат щетите за собствените си поданици. Разбира се, тук поставеният проблем изисква много повече място и възможности за детайлно изследване на събитията, поради което ще се ограничим до някои бележки във връзка с най-значимите антивизантийски акции на "Златната орда".

1. Бележки за българо-татарския поход през 1265 г. Цар Константин Асен, загадъчният "чичо" на селджукския экс-султан Изеддин Кайкавус и темникът Бурундай

Тази първа и може би най-мощна татарска военна операция срещу Византия е организирана с активното участие на българския цар Константин Тих – Асен (1257 – 1277 г.). Развитие на събитията е сравнително добре известно, но някои моменти от хода на тази масштабна акция остават недостатъчно оценени. Твърде емоционално се интерпретира и активната роля на цар Константин Асен, а в историографията доминира тезата, че походът е ръководен от Ногай или пък от самия хан Берке (1256 – 1266 г.), което не намира опора в изворите¹².

За византийските историци Георги Пахимер и Никифор Григора причина за похода е селджукският экс-султан Изеддин, който посредством един свой чичо се свързва с Константин Асен и Берке. Този неназован по име негов родственик е предмет на най-разнообразни предположения в историографията, като най-често се идентифицира с известния мюсюлмански бекташки проповедник и светец Сарь Салтък. Оттук почти винаги интересът на изследователите се фокусира към дискусиата "за" и "против" присъствието на селджукски турци в Добруджа през втората половина на XIII в., към заплетения въпрос за потеклото на гагаузите и т. н.¹³ Според арабските и персийските извори в центъра на събитията е конфликтът между "Златната Орда" и Иран, който поставя Михаил VII Палеолог в изключително трудна и деликатна ситуация. Главната причина за похода е задържането на едно египетско пратеничество повече от година в Константинопол, което разстройва съюза на Берке и мамлюкския султан Байбарс I (1259 – 1276 г.) срещу иранския

татарски илхан Хулагу. Византийският император блокира контактите между Сарай и Кайро именно под натиска на Хулагу, а Изеддин просто използва тази ситуация, за да се освободи от превърналата се във фактически арест византийска "закрила". Двете версии се допълват взаимно по съвсем приемлив начин¹⁴.

Активната роля на българския цар в този поход не подлежи на съмнение. Негативната оценка на П. Ников, В. Златарски и др. автори няма сериозни аргументи¹⁵. Напротив, царят, макар и в недобро физическо състояние (тежка инвалидност), демонстрира завидна енергия и дипломатически умения. Той успява да нанесе сериозен удар на империята, да се реваншира поне донякъде за пораженията си през 1263 г., а може би и да върне някои от изгубените по-рано от България територии¹⁶. В по-глобален план Константин Асен поне за близките няколко години си гарантира благосклонността на "Ордата", вероятно постига някакви контакти с египетската мисия и пр. Едва ли е случайно, че десетилетие по-късно, през 1276 г., царят и съпругата му Мария изпращат свое посолство при Байбарс, търсейки различни пътища за натиск срещу Михаил Палеолог¹⁷. Обвиненията, че с действията си Константин Асен "...показал пътя на татарите към България" са също така несъстоятелни, както и упрекът, че страната не е спечелила нищо от този поход¹⁸. Самият Пахимер свидетелства за засилен български натиск в Тракия, за "немалкото неприятности", създавани от Константин чак до 1274 г. и т. н.¹⁹ Както ще се постареем да покажем по-нататък, вследствие именно на този поход положително е имало някакви промени, и то в посока на *облекчаването на татарската хегемония* спрямо България в периода 1265 – около 1274 г. Подобряването на политическата конюнктура е довело до вероятното *намаляване на данъчните тежести* към "Ордата", и, колкото и да звучи хипотетично, до евентуалното *гарантиране и запазване на откъддунавските земи на държавата в района на Дунавската делта* – един извънредно важен за нашата тема проблем.

Свързващото "звено" при подготовката на похода е загадъчният Изеддинов "чичо" или "вуйчо", идентифициран по различен начин, при което обаче в някои случаи се правят кардинални изводи. Повечето изследователи смятат за такъв Сарь Салтък, докато П. Мутафчиев, който се спира най-обстойно на този въпрос, вижда в този "ἐπίδοξος" самия хан Берке. В случая обаче Мутафчиев допуска грешката на онези автори, които сам критикува, приемайки за достоверна една летописна бележка към един изгубен днес турски превод на хрониката на ал-Макин. Ръкописът с бележката, че Берке имал за жена една леля на Изеддин (дъщеря на султан Алаеддин Кайкубад), е писан също през втората половина на XV в. – т. е. отново две столетия след

събитията²⁰. Вярно е, както пише Мутафчиев, че Пахимер не споменава името на Берке (което не означава, че не го е знаел!), обаче в преразказаното от византийския историк Изеддиново писмо има детайли, които решително отхвърлят възможността този “сродник” (συγγένης) да е бил върховният владетел на “Ордата”. Изеддин припомнял на своя чичо “*предишната слава*”, съветвал го да не се бои от похода, а да потърси връзка с цар Константин и “*тохарите*” (татарите) и т. н. – всичко това говори, че този “чичо” е селджук, който наистина е “...*твърде влиятелен по северните области на Евксинския Понт*...”, но не е всемогъщ. Очевидно той не е можел сам да предприеме никакви действия в помощ на племенника си, налага се да му се припомня старата “слава” на селджуките, да бъде подбуждан към “...*по-велики дела*” и т. н.²¹ Всички тези детайли категорично изключват хан Берке.

Според нас въпросният “чичо” трябва да бъде свързан със събитията през 1227 г., когато селджукският емир Чупан в хода на един неочакван за жителите на Крим военноморски поход изненадващо окупира Судак. Селджуките разгромяват войските на един руски княз и един кумански хан, неназовани по име. Градът и районът запазват автономията си, но признават върховенството на “Румския” султанат. Всъщност турците се възползват от рухването на византийското могъщество в Черноморието след 1204 г. След латинското завоевание на Константинопол “задморските земи” (“Ператия”) са под властта на Трапезундската империя. Когато обаче тя губи Синоп (1217 г.), селджуките посягат и на задморската територия, чиято важност в стратегическо и търговско отношение е повече от очевидна²².

Наистина, по-нататъшната съдба на селджукското политическо господство в Судак е неизвестна, но по всяка вероятност то е продължило до появата на “Златната Орда” десетина години по-късно. Именно този период съвпада с апогея на селджукската военна и политическа мощ при Алаеддин Кайкубад (1220 – 1237 г.). Доколкото като представители на султана в подобни периферни райони често са изпращани негови братя и близки роднини, то не е изключено наистина да става дума не за някакъв условен “родственик” (хан Берке, Саръ Салтък и т. п.), а за съвсем реален чичо на Изеддин. Предвид политиката на татарите към пристанищните градове, които съхраняват значително самоуправление, то селджукският представител е запазил властта си вече като наместник на татарския хан. При такъв ревностен мюсюлманин като Берке, един представител на “правоверния” иконийски султански род наистина би могъл да стане влиятелна личност. Нека припомним, че в Судак през XIII в. е била построена величествена джамия, чиято архитектура е селджукска. Може би една по-внимателна проверка, която в момента не бихме могли да извършим, ще бъде в състояние да установи и самата личност на

този партньор на Константин Тих-Асен, с когото са се разменяли пратеничества, уговаряли са се съвместни антивизантийски действия и т. н. С други думи, натъкваме се на една пренебрегвана страница от историята на средновековната българска дипломатия – страница, която свидетелства за политическата активност на Търново в Северното Черноморие.

От кого е била ръководена татарската армия в този поход? Вече сме отбелязвали, че посочването на Ногай или на самия Берке се дължи на обикновени презумпции и не намира никаква опора в изворите. Най-вероятно татарските сили са командвани от темника *Бурундай* (Боролдай), управител на четирите най-западни татарски улуси след 1258 г.²³ Със своите сили той действа успешно срещу Галицко-Волинското княжество и Полша²⁴, подчинява запазващите все още някаква автономия кумани между Днепър и Днестър и т. н. Територията, управлявана от Бурундай, е била западно от Днепър, но не е достигала Дунава. Както изглежда, “Ордата” е разширила земите си в тази посока едва при Ногай, който според Рашид-ад-дин сам завладял “*Валах*”²⁵, с което всъщност е ликвидирал българските позиции тук – вероятно в Килия, Облучица (Исакча), Вичина (Нуфър) и др. опорни пунктове. В този смисъл сътрудничеството на Константин Асен и Бурундай през 1264 – 1265 г. е премахнало поне временно опасността в този район.

2. Константин Асен и татарският поход през 1273 г.

Информацията за тази военна акция е много оскъдна, поради което отбелязването ѝ в историографията е съвсем бегло. Пахимер обвинява за татарското нападение великия коноставлос Андроник Тарханиот, който управлявал Одрин и “*вътрешните земи на Хемус*” – в случая става дума за завзетите от Византия през 1263 г. български земи с градовете Ахтопол, Созопол, Анхиало и Месемврия²⁶. Една ценна арменска приписка от българската столица Търново не само потвърждава датировката на похода (1273 г.), но още веднъж косвено подсказва за съпричастието на българския цар към този татарски поход “... *срещу гръцкия народ*”²⁷.

Вярно е, че Пахимер фактически изключва някаква роля на Константин Асен в “... *тези ужаси* (...), които трябва да се опишат не с букви, а със сълзи...”, които били не по-малки от онези в 1265 г. и т. н., но нека припомним, че византийският историк е писал след 1308 г. (близо четиридесет години след събитието), а и информацията му за много от събитията в България е повърхностна и неprecизна. По същество цар Константин Асен е бил силно заинтересуван от татарското нападение, тъй като именно около 1273 г. спорът за Месемврия и останалите черноморски градове приема формата на

невиждан “семеен” и дипломатически скандал. Отказът на Михаил Палеолог да върне на България тези градове, обещани като зестра на царица Мария, негова племенница, окончателно изостря българо-византийските отношения. От друга страна, в действията на Андроник Тарханиот, зет на епирския владетел Йоан Дука Комнин, едва ли липсва и друга българска “връзка” – нека припомним, че царете в Търново винаги използват при възможност проблемите на византийските императори със сепаратистите от Епир, Тесалия и т. н. Достатъчно е да посочим действията на Иван Асен II през 1237 г. (браќът му с Ирина Комнина, по същество един опит за “реанимация” на Епирската държава като бариера пред Никея на Балканите), на Георги I Тертер с тесалийския севастократор Йоан Ангел, браќът на Анна Тертер (дъщеря на същия владетел и сестра на цар Теодор Светослав) със сина на епирския деспот Михаил – Димитър Комнин и т. н.²⁸

През 1273 г. татарските действия срещу империята вече наистина са били направлявани от Ногай. Според нас тази поредна стъпка на Константин Асен, свързана вече и с политическия сепаратизъм във Византия, решително е насочила Михаил Палеолог към разстройването на българо-татарските отношения (особено във вида им след 1265 г.!) и към персонален съюз с Ногай. Византийско-татарската коалиция е постигната трудно и на висока цена, вкл. династичен брак между приелия исляма татарски властник и императорската дъщеря Ефросина Палеологина. Този съюз обаче парира българската активност на юг, утежнява рязко положението в страната и става една от главните причини за такъв грандиозен катаклизъм като въстанието на Ивайло. При тези драматични събития още веднъж проличава до какво може да доведе татарската намеса в източните български земи, вкл. районите на Варна, Преслав и Овеч (Провадия)²⁹, което според нас показва и разликата със ситуацията в Североизтока между 1265 и 1274 г.

3. Татарските походи във византийска Тракия през двадесетте – тридесетте години на XIV в. и политиката на българските владетели

През XIV в. влиянието на “Златната Орда” южно от Дунав остава значително, макар по различни причини да губи своята действеност и устойчивост. Ал-Умари пише, че българите “...ухажват кьпчакския хан (Узбек – б. а. П. П.) поради голямата му власт над тях...”, от него се боят Сърбия, Византия и т. н.³⁰ Както е известно, при Узбек (1313–1341 г.), Джанибек (1341–1359 г.) и Бердибек (1359–1361 г.) “Ордата” отново достига апогея на

своята мощ. Ангажиментите ѝ са най-вече със Средна Азия, Иран и руските княжества, но и на Балканите проявите на татарския хегемонизъм са достатъчно силни³¹.

Най-масирани са трите татарски нападения в Източна Тракия в периода 1320–1324 г., за които разказва най-подробно Йоан Кантакузин³². Най-опустошителен е последният поход, ръководен от “стратегите-автократори” (темниците) *Тетах* и *Тоглу Торган*. Не може да не ни направи впечатление “автократорството” като характеристика на тези татарски първенци, в която вярно е отразено засилването на отделните ордински улуси и техните предводители – един от ярките фактори, довели до дестабилизацията и рухването на “Златната Орда” само няколко десетилетия по-късно³³.

Наред с темниците Кантакузин споменава и някой си “*Тазнигас*” (Τασιγγας)³⁴, като може би не е схванал истинската роля на този татарски аристократ. От разказа му се създава впечатлението, че той стои по-ниско от темниците в татарската йерархия, но е факт, че именно въпросният татарски първенец (а не темниците!) разговаря със съимператора Андроник III. Вече изказахме предположението, че тази личност е може би Ногаевият зет *Таз* (Таз-Буга), отбелязан изрично от ан-Нувайри сред преминалите на страната на хан Токту Ногаеви близки през 1299–1300 г. Таз е имал пряко отношение към района на Долни Дунав. През 1299 г. заедно с темника Тонгуз той е ръководил някакъв “*грабителски поход в земята на власите*”, която за египетския автор е идентична с България³⁵. Явно след разправата с Чака, в която взема най-активно участие на страната на върховния хан Токту, Таз запазва високото си положение в “Ордата”. Ако се обърнем към топонимията на Пруто-Днестърското междуречие, там ще открием топонима *Тазлъу* (както и *Тонгузен!*), които според специалистите отразяват възникването на татарски владения в дн. Молдова в епохата на “Златната Орда”³⁶. Ако това е действително така, то именно Таз е бил един от най-близкостоящите и поддържащи връзки с България татарски управници. Естествено, именно чрез такива личности българските царе са поддържали своите контакти с “Ордата”, а обичайните татарски подкрепления в армиите на Михаил III Шишман-Асен (1323 – 1330 г.) и Иван Александър (1331 – 1371 г.) са били под командването им. Знаем обаче, че въпросният Таз е бил екзекутиран през 1312 г. В този случай не е изключено да става въпрос за негов приемник в същия татарски улус. Тъй като споменатите три татарски похода съвпадат с активната политика на Теодор Светослав (1300 – 1321 г.), Георги II Тертер и, особено, на възцарения се през 1323 г. Михаил Шишман, то те очевидно са съгласувани с Търново. “Татарският страх” във Византия според Григора и Кантакузин продължава да се шири и през 1327 и 1334 г.³⁷, което също надали е без връзка

с политиката на България. Може би така стоят нещата и с превземането на дунавската Вичина и утежняването на нейния статут (1337 г.), макар да не е ясно кога, по какъв начин и дали въобще Византия подновява позициите си в този дунавски град³⁸.

Най-вероятно през 1340 г. по византийско внушение айдынският турски бей Умур със своята флота опустошава българското Черноморие, като достига и разграбва Килия в Дунавската делта³⁹. Скоро след това, както научаваме от едно писмо на известния византийски интелектуалец и "еретик" от български произход Григорий Акиндин до Давид Дисипат, "скитският цар" (Узбек) заплашил империята с наказателен поход и дори с превземането на Константинопол. Той готвел за целта 60-хилядна армия. Византийското правителство веднага изпратило в Сарай мисия, водена от бащата на известния по-късно византийски интелектуалец и висш държавен функционер Димитрий Кидон, която успяла да разубеди хана и да възстанови мира⁴⁰. На следващата 1341 г. обаче една татарска армия жестоко опустошава византийска Тракия, като избива или отвлеча в робство срещнатите тук турски банди. Според Григора тази наказателна акция била наказание за неизплащането на обичайния византийски данък към "Ордата"⁴¹.

Ако се вгледаме по-внимателно в обстановката, то едва ли българските владетели са останали безучастни към всичко това. По всяка вероятност добруджанският владетел Балик, а защо не и самият цар Иван Александър (заплашван през 1341 г. от Кантакузин с флотска акция към Видин през морето и по течението на Дунав!), са потърсили закрилата на Узбек. Татарите очевидно са били подразнени от турската намеса в регион, смятан от тях за собствена сфера на влияние. Вероятно Кидон е обещал много средства, за да успокои гнева на Узбек, но те не са били изпратени.

През втората половина на XIV в. "Златната Орда" е обхваната от тежка криза, граждански войни, дестабилизация. Нейните земи стават и най-сериозното първоначално огнище на "черната смърт" – чумната пандемия, която се разпространява по-късно в цяла Европа. На пътя на влиянието ѝ към Балканите се появяват нови противници – усилилите се Унгария и Полша, младите сили Литва, Молдова и Влашко. Но и по-късно, макар и далеч по-слабо, татарското влияние на Долни Дунав се съхранява в лицето на местни владетели като "татарския принцепс Димитър"⁴². Дори и в самия край на XIV в. една бягаща татарска общност ("татарите на Актан") се намесва в събитията по българското Черноморие, а османските власти дълго време не могат да се справят с доскорошните "господари на степите"⁴³.

БЕЛЕЖКИ

¹ D'Osmon, Ch. Histoire des Mongols depuis Tschingiz-chan jusqu'à Timour-beg ou Tamerlan, t. I. Amsterdam, 1834, p. 625 sq.; Ников, П. Татаро-български отношения през Средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – В: *Годишник на Софийския университет (Истор.-фил. факултет)*, 15–16, 1921, 1–95; *Idem*. Българи и татари през Средните векове. – В: *Българска историческа библиотека*, 1929, кн. 2, 97–142; Cachen, C. Les Mongols dans les Balkans. – *Revue historique*, 145, 1924, p. 55–59; Sacerdoțeanu, A. Marea invazie tatară și Sud-Estul European. București, 1933, p. 32–35, 70–73; Spuler, B. Die Goldene Horde (Die Mongolen in Rusland, 1223–1502). Leipzig, 1943, S. 16–24; Греков, Б. Д., А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. Москва – Ленинград, 1950, 57–72; Avenarius, A. Tatarsi ako problem byzantskeje politiki a diplomacie. – *Historičky časopis*, 32, 1984, nr. 6, 849–863; Lippard, V. G. The Mongols and Byzantium (1243–1341). Diss., 1984 (University Microfilms International). *Ann Arbor – Michigan*, 1987, p. 190 sq.; Гюзелев, В. Очерци върху историята на Българския Североизток и Черноморието (краят на XII – началото на XV в.). София, 1995, с. 16–22, 25 сл.

² Вж.: Decei, D. L'invasion des Tatares de 1241–1242 dans nos regions selon Djami at-Tevaikh de Fazl Rasid ad-Din. – *Revue Roumaine d'Histoire*, 1973, nr. 1, p. 101–121; Павлов, Пл., Г. Атанасов. Преминаването на татарската армия през България (1241–1242). – *Военноисторически сборник*, 1994, кн. 1, 5–20; Тълкова-Займова, В., Пл. Павлов, Д. Димитров. Хронологична енциклопедия на света, т. VI (Византия). В. Търново, 1995, 667–671.

³ *Recueil de voyages et de memoires*, v. IV (Publ. par Société de géographie). Paris, 1838, p. 216; *Латински извори за българската история*, т. IV. София, 1981, с. 195.

⁴ Spuler, B. Die Mongolen in Iran. Berlin, 1955, S. 207 ff. Lippard, V. Op. cit., p. 12–65; Жуков, К. А. Эгейские эмираты в XIV–XV вв. Москва, 1988, 8–19; Failler, A. Les emirs turcs à la conquête de l'Anatolie au début du XIV-e siècle. – *Revue des études byzantines*, 52, 1994, p. 69–112.

⁵ Grousset, R. L'empire des steppes (Attila. Gengis-khan. Tamerlan). Paris, 1939, p. 334 sq.; Вернадский, Г. Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога. – In: *Seminarium Kondakovianum*, t. I. Praha, 1927, 73–84; Павлов, Пл. България, Византия и мамлюкски Египет през 60-те – 70-те години на XIII в. – *Исторически преглед*, 1989, 3, 15–24.

⁶ Вж. най-общо примерите у Ников, П. Българи и татари..., 97–142.

⁷ Егоров, В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985, 112–117; Полубоярнинова, М. Д. Русские люди в Золотой Орде. Москва, 1978, 49–63.

⁸ Федоров-Давыдов, Г. А. Общественный строй Золотой Орды. Москва, 1973; Черепнин, Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.). – В: *Татаро-монголы в Азии и Европе*. Москва, 1977 (2 изд.), 186–209.

⁹ Полубоярнинова, М. Д. Цит. съч., 8–22.

¹⁰ **Шабульдо, Ф. М.** Галицко-Волынское княжество и Тырновская Болгария на пути к политическому сотрудничеству в начале XIV в. – В: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. Киев, 1990, 35–52, по-специално с. 48–49. Паралелът е с князете Андрей и Льв Юриевичи, убити в началото на 1323 г. Така според украинския колега, който е един от водещите медиевисти в Киев, може би по наследствен път са били отстранени от власт неудобните за “Ордата” владетелски династии на Романовичи в Галич и на Тертеровци в Търново.

¹¹ **Веселовский, Н. И.** Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время (Записки Росийской академии наук, т. XIII, № 6). Петроград, 1922, 30–37; **Spuler, V.** Op. cit., S. 64 ff.; **Oberlender-Tarnoveanu, E.** Numismatical Contributions to the History of the Sud-Eastern Europe at the end of the 13-th Century. – *Revue Roumaine d'histoire*, XXVI, 1987, nr. 3, 245–258; **Павлов, Пл.** България, Златната Орда и куманите (1242 – около 1274 г.). – *Векове*, 1989, 24–31; *Същият.* Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270–1302 г.). – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Том четвърти. В. Търново, 1995, 124–125.

¹² **Веселовский, Н. И.** Цит. съч., с. 40 (той погрешно отнася акцията към 1270 г.); **Златарски, В.** Цит. съч., 511–517; **Ников, П.** Татаро-български отношения..., 7–8; **Spuler, V.** Op. cit., S. 48–49; **Егоров, В. Л.** Цит. съч., 33–34; **Spinei, V.** *Moldavia in the 11-th – 14-th Centuries.* Bucharest, 1986, p. 120; **Lippard, V.** Op. cit., p. 194; **Papacostea, S.** *Români în secolul al XIII-lea (Între cruciata și Imperiul mongol).* București, 1993, p. 120–121.

¹³ **Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis** (ed. I. Beckerus), vol. I. Bonnae, 1835, p. 229–240; *Гръцки извори за българската история*, т. X. София, 1980, 155–161; **Nicéphori Gregorae Byzantina historia**, vol. I, Bonnae, 1855, p. 99–101; *Гръцки извори ...*, т. XI. С., 1982, 143–135. Вж. най-подробно у **Mutaftchiev, P.** *Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jhd.* – В: *Списание на БАН*, кн. LXVI, 1/2, с. 1–128; **Мутафчиев, П.** Мнимото преселение на селджукски турци в Добруджа през XIII в. – В: *Избрани произведения*, т. II. София, 1973, 607–745. Не можем да приемем доводите на онези съвременни изследователи, които отхвърлят аргументите на Мутафчиев като остарели и несъстоятелни, продължавайки да твърдят, че във връзка с тези събития Михаил Палеолог заселил селджукски турци в дн. Добруджа. Техни потомци пък били днешните гагаузи. Вж. **Witek, P.** *Les Gagaouzes = les gens de Kaykaus.* – *Rocznik Orientalistyczny*, XVII, 1951–1952; **Decei, A.** *Relații românoorientale.* București, 1978, p. 169–192, където е представена и цялата литература по тази толкова дискутирана тема. Независимо от детайлните наблюдения и точни бележки на големия румънски ориенталист, все пак данните на Али Язиджоглу (втората половина на XV в.), Кемал паша-заде и Сейид Локман (втората половина на XVI в.) си остават на дистанция от най-малко два века спрямо събитията.

¹⁴ **Тизенгаузен, В.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. Извлечения из арабских сочинений. Санкт Петербург, 1884, с. 191 (ал-Муфаддал), 151–154 (ан-Нувайри); **Аль-Хали, А.** Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. (сокр. перевод с арабского). Москва, 1962, 8–10; **Закиров, С.** Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). Москва, 1966, 36–41.

¹⁵ **Ников, П.** Татаро-български отношения..., 7–8; **Златарски, В.** Цит. съч., 517–518; **Божилков, Ив.** *Фамилията на Асеневци (1186–1461).* Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 117 – бел. 10. **Андреев, Й.** *Българските ханове и царе (VII–XIV в.).* С., 1987, с. 152 и др.

¹⁶ За подобна възможност свидетелства самото издаване на *Виргинската грамота.* Голямата победа над империята е отразена и в една монетна емисия на *Константин Асен* – срв. **Дочев, К.** *Монетосеченето в Търново.* – В: *Царстващият град Търнов.* С., 1985, 247–248.

¹⁷ **Павлов, Пл.** България, Византия и мамлюкски Египет, *passim*.

¹⁸ **Ников, П.** Българи и татари..., с. 123; **Златарски, В.** Цит. съч., с. 518.

¹⁹ **Pachymeres, G.** Op. cit., vol. I, p. 344–348; *Гръцки извори...*, т. X, 164–166;

Павлов, Пл. България, Златната Орда..., 30–31.

²⁰ **Мутафчиев, П.** Мнимото преселение..., 639–640, бел. 73.

²¹ **Pachymeres, G.** Op. cit., vol. I, p. 229; *Гръцки извори...*, т. X, с. 155.

²² **Якубовский, А. Ю.** *Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в.* – *Византийский временник*, т. 25, 1928, 53–76 (някои корекции на **Новосельцев, А. П.** – В: **Пашуто, В. Т.** *Внешняя политика Древней Руси.* Москва, 1968, 275–277, където е използвано турското критично издание на същия извор). За датировката вж. повече у **Павлов, Пл.** *Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186–1241).* – *Трудове на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”*, т. 27, 1982, кн. 3 (история). В. Търново, 1992, с. 57 – бел. 180, с обзор на литературата.

²³ **Павлов, Пл.** Татарите на Ногай..., 123–125.

²⁴ **Крип'якевич, И. П.** *Галицко-Волынське князівство.* Київ, 1984, с. 104.

²⁵ **Павлов, Пл.** Татарите на Ногай..., с. 122 и сл.

²⁶ **Pachymeres, G.** Op. cit., vol. I, p. 322–323; *Гръцки извори...*, X, с. 162; **Asdracha, C.** *Le terme “Nemus” chez Pachymère.* – *Studia Balcanica*, 6, 1975, p. 201–209; **Lippard, V.** Op. cit., p. 202–203. За датировката вж.: **Failler, A.** *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère.* – *Revue des études byzantines*, 39, 1981, p. 202–219.

²⁷ **Margos, A.** *Deux sources arméniens du XIII-e siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare.* – *Études balkaniques*, 1965, nr. 2–3, p. 295.

²⁸ Вж. най-общо **Божилков, Ив.** *Фамилията на Асеневци...*, 83–84; **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България.* С., 1994, с. 22, 75, 142.

²⁹ **Андреев, Й.** *Въстанието на Ивайло (Изследвания и проблеми).* – *Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”*, т. 17, кн. 3, 1980, 9–27.

³⁰ **Тизенгаузен, В.** *Сборник материалов...*, I, 235–236.

³¹ **Lippard, V.** Op. cit., p. 216–220.

³² **Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV** (ed. L. Schoepeni), vol. I. Bonnae, 1828, p. 192: 9, 21; *Гръцки извори...*, т. X, с. 235. Датировката е по **Lippard, V.** Op. cit., p. 211.

³³ Вж. и студията на **Н. Русев** в настоящия сборник.

³⁴ Вж. също Moravcsik, G. *Byzantinoturcica*, vol. II. Berlin, 1958, S. 300.

³⁵ Тизенгаузен, В. Сборник материалов..., I, с. 160.

³⁶ Раевский, Н. Д. Топониме дин орижине иранике ши турчика. – Лимба ши литература молдовеняскэ, 1964, № 1; Дрон, И. В. Гагаузкине географические названия. Кишинев, 1992, с. 7.

³⁷ Santacuzenus, I. *Op. cit.*, vol. I, p. 541–542; Гръцки извори..., т. X, с. 227–278; Gregoras, N. *Op. cit.*, vol. I, p. 374–375; Гръцки извори..., т. XI, 146–147.

³⁸ Laurent, V. *Le metropolite de Vicina Macarie et la prise de la ville par les Tartares. – Revue historique du Sud-Est Européen*, 23, 1946, p. 224–232; *Izvoarele istoriei României*, t. III. Scriitori bizantini (sec. XI–XIV). Publ. A. Elian și N.-Ș. Tanasoca. București, 1975, p. 454–455; Papacostea, Ș. *De Vicina à Kilia. Byzantins et Genoais aux bouches du Danube au XIV-e s. – Revue des études Sud-Est Européennes*, XVI, 1978, I, p. 65–79; Тодорова, Е. Вичина, Килия и Ликостомо. – В: Гюзелев, В., Ал. Кузев. Български средновековни градове и крепости, т. I, Варна, 1981, 218–228; Атанасов, Г. Отново за локализацията на средновековния град Вичина. – Исторически преглед, 1993, кн. 3, 3–19.

³⁹ Laurent, V. *Notes de chronographie et d'histoire byzantine. – Echos d'Orient*, 36, 1937, p. 162–166. П. Дякону е на мнение, че в поемата на Еввери не става дума за Килия, а за Анхяло, което обаче не се приема от други автори. Вж. също в: Български средновековни градове..., I, 229–230 (Е. Тодорова).

⁴⁰ Lippard, В. *Op. cit.*, p. 216–217; Радич, Р. *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*. Београд, 1993, 101–102.

⁴¹ Gregoras, N. *Op. cit.*, vol. I, p. 535–536; Гръцки извори..., т. X, с. 165; Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995, 32–33.

⁴² Spuler, В. *Die Goldene Horde*, S. 99 ff.; Греков, Б. Д., А. Ю. Якубовский. *Золотая Орда...*, с. 261 sq.; Параска, П. Ф. *Внешнеполитические условия образования Молдовского феодального государства*. Кишинев, 1981, 82–84; Греков, И. Б. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды*. Москва, 1975, 48–51; Spinei, V. *Moldavia...*, p. 186 sq.; Коновалова, И. Г., Н. Д. Руссев. *Золотая Орда в жизни городов Днестровско-Дунайского региона. – In: Evul Medii timpurii in Moldova*. Chisinau, 1994, 70–107; Руссев, Н. *Мусульмане на Рэуте и Ботне. – Архив за поселищни проучвания (В. Търново)*, 1994, кн. 3–4, 156–162.

⁴³ Тизенгаузен, В. *Сборник материалов...*, II, 120–121 (Низам ад- Дин Шами), 179 (Шериф ад- Дин Йезди); Sreiner, P. *Studien zu den ВРАХЕА ХРОНИКА*, München, 1967, S. 158–160; Гюзелев, В. *Средновековна България в светлината на нови извори*. София, 1981, 220–221; Съшият. *Очерци върху историята...*, с. 84.